

I vesterled

– på jakt etter norsk kvernstein

Øystein J. Jansen og Irene Baug

I vikingtid (800-1030) og middelalder (1030-1537) var det nær kontakt mellom folkene i Nord-Atlanteren og Vest-Norge. Island, Shetland og Færøyene ble bosatt av norske vikinger, hovedsakelig fra Vestlandet, og båndene til Norge ble opprettholdt gjennom de følgende århundrene. Den forholdsvis korte sjøreisen mellom Vesterhavsøyene og Vest-Norge bidro også til denne nære kontakten. I løpet av middelalderen ble store mengder varer fraktet mellom Vestlandet og Nord-Atlanteren. Var kvernstein fra Norge en del av denne vareutvekslingen til øyene i vesterled? Vi måtte undersøke saken.

■ Fig 1. I vikingtid og middelalder var det et nært samband mellom folk i det nordatlantiske området og Vest-Norge. Grafikk: Eva Bjørseth, UiB.

I 2010 og 2011 dro vi også ut på tokt i vesterled, som en del av et tverrfaglig forskningsprosjekt, kalt "Kvernsteinslandskap i Norge", eller "Millstone", som er finansiert av Norges forskningsråd. Dette er et samarbeidsprosjekt mellom geologer, arkeologer, historikere og handverkere om å studere en bestemt type kulturminne, nemlig kvernsteinsbrudd. Det er gjort geologiske undersøkelser av alle de norske kvernsteinsbruddene en kjenner til. I tillegg er det også utført arkeologiske undersøkelser ved flere av steinbruddene. Målet med prosjektet har vært å studere produksjon og hoggeteknikk, men også å finne ut hvor kvernsteinene tok veien.

Resultatet av undersøkelsene er blant annet at karakteristiske, geologiske kjennetegn ved ber-

■ Fig. 2. De viktigste kvernsteinsbruddene i Norge. Størrelsen på røde sirkler angir bruddenes størrelse. Grafikk: Millstone.no

Eg e' fra Hyllestad, eg!

Et svært aktuelt bruddområde i forbindelse med vår ferd i vesterled er Hyllestad i Sogn og Fjordane, der vi finner et av Norges største felt med kvernsteinsbrudd. Bruddene har dessuten en svært sentral posisjon i forhold til øyene i vest, med den forholdsvis korte sjøreisen imellom. I Hyllestad er det påvist nesten 400 steinbrudd, og utvinningen går tilbake til ca. 700-800-tallet, og fortsatte helt frem til 1930.

Det er funnet kvernstein fra Hyllestad mange steder i Sør-Norge. I middelalderen ble de blant annet fraktet i store mengder til Bergen, hvor noen ble brukt, mens andre ble solgt videre. Kvernsteinene er også funnet som last i skipsvrak flere steder langs norskekysten (fig. 3). Den storstilte eksporten av kvernsteiner fra Hyllestad startet allerede i

■ Fig. 3. Havarett kvernsteinslast fra Hyllestad funnet i Gulen. Foto: Atle Ove Martinussen

gartene i hvert brudd er identifisert. Vi kan finne ut hvor i landet kvernsteinene ble produsert, og vi kan gjenkjenne opphavet til norske kvernsteiner funnet på ulike steder, både i og utenfor Norge. Dateringer av skrottpipene i bruddene og funn av kvernsteiner ved arkeologiske utgravninger andre steder har også gitt en oversikt over når bruddene var i drift.

De norske kvernsteinene ble i vikingtid og gjennom mesteparten av middelalderen, nesten uten unntak, produsert av granatglimmerskifer. Dette er et råstoff for kvernstein som er spesielt for norske brudd, men sjelden brukt i andre land. Tolv kvernsteinsbrudd i denne bergarten er funnet hittil i Norge. Kvernsteinsbrytingen har en lang historie, noen av bruddene har

vært i drift fra vikingtiden og helt frem til begynnelsen av 1900-tallet (fig. 2).

■ Fig. 4. "The Hyllestad Look". Granat-kyanitt-glimmerskifer fra Hyllestad med brunrøde krystaller av granat, blå kyanitt i avlange korn – og lys grå glimmer imellom.

slutten av vikingtid, og fra ca. 950 var det en utstrakt eksport til Sverige og Danmark, en aktivitet som fortsatte utover i middelalderen.

Hyllestadsteinen utmerker seg også rent geologisk i forhold til de andre norske granatglimmerskiferbruddene. Dette gjør at vi som oftest kan identifisere Hyllestadstein ved hjelp av lupe - i alle fall hvis en er geolog og har erfaring med kvernstein.

Granatglimmerskifer består – som alle bergarter - av mineraler. I tillegg til glimmer og granat opptrer også andre mineraler i glimmerskiferen, og noen av disse kan være karakteristiske for hvert enkelt brudd. De enkelte mineraler kan også variere i størrelse, farge og form som er viktige kriterier for å skille mellom bruddenes karakteristiske kjennetegn.

Et unikt særtrekk ved Hyllestadsteinen er opptreden av mineralet kyanitt. "På sitt beste" er dette

et blålig, stenglig mineral, men den kan også være grå og kjedelig. Finner du dette i en norsk kvernstein, så er du helt sikker – den er fra Hyllestad (fig. 4). Dessverre er det ikke kyanitt i alle steinene fra Hyllestad, men også andre kriterier gjør at den vanligvis er grei å bestemme. Glim-

mermineralene (muskovitt) er mer grovkornet og gir en mer skjellaktig overflate enn ved de andre norske kvernsteinsbruddene. Granatenes farge, form og størrelse er også viktige indikatorer for Hyllestad. Såkalte "skjærbånd", en struktur i selve skiferen, finnes alltid i kvernstein fra Hyllestad. I tillegg er det enkelte mineral som ikke finnes i Hyllestad slik som for eksempel mørk glimmer (biotitt). Staurolitt, brunlige «knaster» som kan opptre i store mengder i andre kvernsteiner, finnes bare i små mengder i Hyllestad. Finner du kvernstein med biotitt og/eller mye staurolitt, er det altså ikke stein fra Hyllestad.

Det geologiske grunnlaget er ulikt ved de tre utvalgte målene våre; Shetland har en variert geo-

■ Fig. 5. Shetlandsk kvernstein fra Shetland Museums samlinger. Gneis med brune krystaller av staurolitt

■ Fig. 6. Geologen gjør seg klar til en kvernsteinsjekk i Lerwick havn

logi – faktisk ganske lik den vi finner i Norge – som også innbefatter granatglimmerskifer. Funn av kvernstein laget av granatglimmerskifer på Shetland kan derfor være av lokalt opphav. Island og Færøyene består imidlertid utelukkende av vulkanske bergarter. Dersom kvernstein av granatglimmerskifer blir funnet der, må det være importert – sannsynligvis fra Norge, Shetland... eller Skottland. Grun-

dig kjennskap og studier av norske kvernsteinsforekomster var derfor viktig for geologen.

Dette var altså utgangspunktet vårt, og Irene som er arkeolog tok kontakt med de respektive nasjonalmuseene i Reykjavik, Lerwick og Torshavn, der kvernstein fra arkeologiske utgravinger blir oppbevart. Det var viktig å finne kvernsteiner som var funnet i ”kontekst”, dvs. i en arkeologisk sammenheng der en

kunne datere funnet. Vi var ute etter kvernstein fra vikingtid og middelalder. Løse funn uten kontekst var til liten nytte for oss.

Shetland

August 2010 landet vi på Sumburgh helt sør på Shetland, og gledet oss til en uke blant ”gamle naboer”, der de fleste stedsnavn fortalte at det hadde vært nordmenn her før – ikke alle med fredelige hensikter riktignok. Det eneste vi invaderte var museet i Lerwick, og her ble vi mottatt med smil og te ... og pulverkaffe. Og med innkvartering på *Kveldsro House Hotel*, så var det nesten som hjemme.

De lokale museumsansatte var sikre på at alle deres kvernsteiner var av lokalt opphav. Vel, vi får se, tenkte geologen Øystein. Samlingen var for å si det mildt ”overkommelig”. Det var bare femten kvernsteiner fra den aktuelle tidsepoken

■ Fig. 7. Kvernsteinsbrudd på Rønset i Hyllestad som viser karakteristiske spor etter uttak av kvernstein fra fast fjell.

■ Fig. 8. Steinkunst ved Weisdale Mill. Norsk larvikitt i shetlandsk gneis. En klar symbolikk, eller bare en stein i en annen?

■ Fig. 9. Weisdale – med kvernsteinsbrudd "...somewhere in the hills". Weisdale Mill til venstre i bildet.

■ Fig. 10. En stolt arkeolog i Irene's Quarry

– derav bare åtte hele. Frem med lupe, og intense studier av geologien i de framlagte steinene... men nei... ingen norske – de hadde rett.

Der var noen kvernsteiner av granatglimmerskifer, men de var av lokalt opphav. Ellers var det mest glimmerskifer vi fant, og den harde bergarten gneis, ofte med stauro litt – et hardt mineral som har mye av samme egenskap som granat i kvernsteinene (fig. 5).

Det knappe antallet kvernsteiner i samlingene til museet i Lerwick var langt fra representativt for antall kvernstein som hadde vært i bruk på Shetland. Kvernstein kunne man finne "overalt" - henslengt i havneområdet (fig. 6) og som pynt i hager etc. akkurat som i Norge. Disse steinene var imidlertid uten "kontekst", altså uten funnopplysninger, og dermed ikke brukbare til vårt formål – og dessuten var heller ingen av disse norske.

Det var overraskende for både geologen og arkeologen å oppdage mangelen på norsk kvernstein på Shetland. Vikingene slo seg ned på Shetland tidlig på 800-tallet, og Shetland fortsatte å være under norsk kontroll helt frem til 1460 da det ble overført til Skottland. Den tette tilknytningen mellom Norge og Shetland er dokumentert gjennom skriftkilder, men vi ser det også i det arkeologiske materialet. Flere norrøne bosetninger er gravd ut på Shetland, der ulike produkt fra Norge er funnet, som baksteheller og klebersteinskar. Så på tross av at folk på Shetland selv har produsert både baksteheller og klebersteinskar, ble disse produktene likevel importert fra Norge. Dette ser altså ikke til å være tilfellet med kvernstein.

Mangelen på kvernstein i museets magasiner gir oss anledning til å ta de shetlandske kvernsteinsbruddene nærmere i øyesyn – tenkte vi. Kvernsteinshistorien på Shetland var ukjent for oss, og det var gjort svært lite undersøkelser av dette. Var de hugget rett fra fjellet slik det ble gjort i Hyllestad (fig. 7) og de fleste norske brudd, eller var de hugget fra steinblokker som ble kilt ut fra fast fjell som emner? Museets opplysninger om bruddene var svært ”omtrentlige” – og i stor grad ikke dokumentert.

Det ble noen dagers jakt på ”nålen i høystakken”... i venstre kjørebane, og noen ganger høyre – i en rundkjøring midt i Lerwick sentrum! Mye flott natur, veldig hyggelig lokal befolkning... noen koperte og enda flere pints. Men lite kvernsteinsbrudd.

Shetlandsk møllgrøt

Vi startet i Weisdale, en halvtimes kjøring nordvest for Lerwick, ikke så langt fra Loch of Girlsta, en av Shetlands dypeste innsjøer. Vi sjekket ikke dybden, men ble fascinert av opphavet til navnet. Innsjøen skal være oppkalt etter en ”skandinavisk” – sannsynligvis norsk – jente som het Geirhilda, datter av Floki Vilgerdason (Hrafna-Flóki).

■ Øverst. Fig. 11. Kvernsteinsbrudd på Yell. Bruddveggen sees til høyre i bildet, og skrot-haugene etter driften til venstre. Kun for spesielt interesserte!

■ Midten. Fig. 12. Royal Air Force hadde forlatt området, men hadde ”glemte” å fjerne skiltene. Det gjorde oss litt skeptiske ... til å begynne med.

■ T.v. Fig. 13. Den glade ungkar, Thomas Nigel Stickle, er glad for besøk, og viser villig fram sin samling av lokale kvernsteiner.

■ Fig. 14. En samling av "grjot" utenfor Jarlshof – kvernsteiner, skubbekverner og steinkar. De kom heller aldri inn ...

Jenten druknet her omkring 870, og ble begravd på en holme i Girlsta Loch – som opprinnelig het Geirhildarvatn.

I Weisdale lå en gang Shetlands største mølle på 1800-tallet, bygget av stein fra gårdene til over 300 gårdbrukere som ble fordrevet for igangsetting av storskala sauedrift. I dag er møllen restaurert til kunstgalleri, dessverre uten møllestein. Men en liten skulptur med larvikitt, Norges nasjonalstein, pryder omgivelsene (fig. 8). Berggrun-

nen var imidlertid mer lovende, det var gneis med store staurolittkrystaller, av samme type som flere av kvernsteinene i Shetland Museum. Det var funnet en kvernstein eller to i terrenget, fortalte ryktene... men brudd? ... *"Probably somewhere in the hills"* var svaret – ingen hadde altså funnet noe (fig.9).

Vi henvendte oss til en lokal gårdbruker og spurte om han hadde sett kvernstein eller brudd. Jo da, han hadde nå en gang sett en kvernstein som lå oppe i åsen, men brudd

... nei. Men, tilføyde han ettertenksomt, det var sikkert brudd i nærheten for fjellet besto jo av "møllgrøt" ... Ja, han sa det akkurat slik. Litt uforståelig til å begynne med for dagens nordmenn – men da det sakte demret for vikingenes etterkommere var jo forklaringen enkel: Mølle kalles "møll" på Shetland (i alle fall i Weisdale) – ikke mill. Og grøt, var selvsagt fra vikingtidens "grjot" – betegnelsen på stein som ble nyttet til noe – og som senere har dannet ord som grøt og gryte (klebersteinsgryter). Shetlenderens "møllgrøt" var stein som egnet seg for å produsere kvernstein! Og ordet som for lengst er gått ut av bruk i Norge – er bevart på Shetland.

Vi var tydeligvis på rett spor, og et brudd fant vi til slutt, spontant kalt Irene's quarry. Bruddets størrelse var ikke mye å skryte av, noen få kvadratmeter omkring en knaus – med noen "feilvarer" som lå slengt i skrotmassene etter driften. Men gleden og stoltheten over funnet var stor! (fig. 10). Produksjonsmetoden var uttak av steinblokker ved kiling, og deretter tilhugging til runde kvernsteiner. Størrelsen på mellom 66 og 80 cm i diameter fortalte at dette var steiner tenkt til vasskverner.

Spor som kunne tyde på uttak av stein fant vi i flere knauser i åsryggen, men vår raske undersøkelse avslørte ikke tydelige brudd – eller funn av kasserte kvernstein. Årsaken er sannsynligvis at bruddene var små, og naturen har tatt dem tilbake og dekket sporene.

Jakten på kvernsteinsbrudd

■ Fig. 15. Catpund kleberbrudd. Trappetrinn som ligner uttak av blokk til bygningsstein. Men, det er emner til gryter som er tatt ut.

førte oss nordover – til steder der museets personale avviste omtrentlig hvor bruddene skulle være – etter muntlig tradisjon. Noen steder fant vi granatglimmerskifer, fullt brukbart kvernsteinsmateriale, men tydelige brudd så vi ikke, sannsynligvis av samme grunn som i Weisdale. Det har vært små brudd, trolig flere hundre år gamle, som nå er skjult av tidens tann og vegetasjon.

Et hederlig unntak var et kvernsteinsbrudd på øya Yell. Det befant seg like ved hovedveien, men ikke skiltet som severdighet, og bar heller ikke preg av å være hyppig besøkt. (fig. 11) Råstoffet var en type granatholdig gneis som lignet noen av kvernsteinene i Shetland Museum. Sporene fortalte at også her var kvernsteinene hugget fra blokk som var kilt ut fra fast fjell og etterpå formet til kvernsteiner.

Et tvilsomt tips førte oss til Saxa Vord, den nedlagte militære radarstasjonen på nordspissen av Unst – der luftangrep fra sjøfugl hadde overtatt for Royal Air Force. (fig. 12.) Det eneste funnet av kvernstein ble imidlertid gjort på en veranda i Haroldswick der Thomas Nigel Stickle, en lokal ungkar, hadde sin private samling av lokal kvernstein – men ingen norske (fig. 13). Overnattingen på den tidligere militærbasen var imidlertid luksuriøs ... og ølet var fra Valhalla Brewery.

Jarlshof

Det er nesten flaut, men vi fikk aldri besøkt Jarlshof, det mest kjente forhistoriske stedet på Shetland med funn fra steinalder frem til 1600-tallet. Stedet er kjent som en arkeologisk godbit, der utgravninger har på-

■ Fig. 16. Kvernsteinsbiter fra Hyllestad lagret i museets magasin i Reykjavik. Førte fragmenter undersøkt – størrelse hovedsakelig mellom 30 og 10 cm

■ Fig. 17. "The Hyllestad band" i Nasjonalmuseet i Reykjavik. Kvernstein i selskap med baksteheller fra Hatlestrand i Kvinnherad og kleberkar av norsk opphav.

vist norrøn bosetting fra vikingtid. Jarlshof ligger helt sør på Shetland. Vår jakt på kvernsteinsbruddene hadde til nå vært lengre nord – og åpningstiden på Jarlshof? Vel, det var stengt da vi ankom om ettermiddagen. Vi ble stående som små barn og kikket inn i en stengt lekeparks. Utenfor selve visningssenteret var det imidlertid en slags utstilling av ”grjot”, stein som var brukt til ulike formål. Deriblant flere kvernsteiner – både av håndkverner (noen av dem granatglimmerskifer) og såkalte skubbekverner – forløperen til håndkvernene. De lå der på rad og rekke, uten noen som helst forklaring. En kunne undre seg over hvor og i hvilken kontekst de var funnet. Vi fikk aldri svar – det var stengt. (fig. 14)

Et søk på nettsidene til National Museums of Scotland om Jarlshof viser en kvernstein av granatglimmerskifer datert til mellom 1200 og 1300. Det opplyses at ”den er laget av glimmerskifer som er importert fra Caithness”. Hm... Caithness ligger på den nordøstlige spissen av Skottland, det var styrt fra Orknøyene som var en del av Norge, og het Katanes på norrønt. Det geologiske kartet forteller at det finnes granatglimmerskifer der – skulle gjerne ha tatt en tur til Katanes...

Kleberbrudd i Clibberswick og Catpund

Vi fikk imidlertid tid til å studere en annen type geologisk-arkeologisk attraksjon, døgnåpne klebersteinsbrudd! Et av dem befant seg på Unst, nær vår ”Base camp”, Saxa

Vord, der vi lette forgjeves etter kvernsteinsbrudd i nesten to dager. Klebersteinsbruddet lå innerst i en vik med det velklingende navnet ”Clibberswick”. Bedre kan det ikke bli, og det ble et velfortjent plaster på såret. Bruk av «klebber” (med to b-er på Shetland) kan spores tilbake til 500 f. Kr. på Shetland. Det var imidlertid ikke før vikingene ankom at det ble produsert store kar av kleber, en tradisjon som ble tatt med fra Norge. I Clibberswick kjente vi igjen de typiske huggesporene, kjent fra norske forekomster; runde tomter etter uttak av runde kar og gryter.

I Catpund, sør på Shetland, ligger også et større brudd, lett tilgjengelig like ved hovedveien. Sporene etter uttak i dette bruddet er ofte trappeformete og minnet geologen om uttak av bygningsstein i norske brudd, en av hans hovedinteresser. Det var en hittil ukjent aktivitet på

Shetland, muligens en liten sensasjon? Men, nei ... det var uttak av emner til kar med rette kanter, ikke helt ukjent i Norge, men litt uvanlig. (fig. 15)

Vi kan ikke forlate Shetland uten å ta med et gullkorn fra konversasjonen med en av ”the locals” i puben på hotellet den siste kvelden. Samtalen kom inn på hva vi gjorde der, og geologen la ut om jakten på norske kvernstein fra vikingtid – og ikke minst mangelen på funn. Shetlenderen tok nok en sup av sin pint, kikket ut i luften ... og kom tilbake med følgende forklaring: ”Well, they must be pretty well worn down by now, eh?”

Island

To uker senere var vi klar for Island, for Nasjonalmuseets magasiner i Reykjavik vel og merke. Målet var det samme; Norsk kvernstein fra vikingtid og middelalder.

■ Fig. 18. Irene i selskap med to ”trøndere” – kvernstein fra Selbu – i Akureyri

Island er nesten utelukkende bygd opp av vulkanske bergarter, lag på lag gjennom over 16 millioner år. 16 000 000 år ... det er jo veldig lang tid? I geologisk sammenheng er dette nærmest et øyeblikk. Til sammenligning er mye av vestkysten av Norge, der islendingene kom fra, nesten to milliarder år gammel.

Lava er et utmerket råstoff for kvernstein, noe de store kvernsteinsbruddene på den tyske, såkalte Mayen lava er et bevis på. Islendingene har også produsert kvernstein fra porøs lava. Hva skulle de da med norsk stein?

Rapportene fra Nasjonalmuseet i Reykjavik tydet imidlertid på at det fantes kvernstein av granatglimmerskifer fra vikingtid og middelalder i samlingene – og islendingene mente til og med at de kom fra Hyllestad. Vel vi får se, tenkte vi. Mens geologen tok seg av selve det geologiske innholdet i steinene, begynte arkeologen å klassifisere materialet; størrelse, utforming, i over- og un-

dersteiner, i brukte og ubrukte steiner. I den islandske magasinsamlingen av antatt Hyllestad-opphav var det ingen hele kvernsteiner, men 40 fragmenter av granatglimmerskifer som målte mellom 30 og 10 centimeter (Fig. 16). Ikke all verden, men alle hadde sitt opphav i Hyllestad var konklusjonen til geologen. Høydepunktet ved besøket i Reykjavik var et eksemplar fra Hyllestad som var utstilt i museet. Det var tynnslett etter flittig bruk, men utrolig vakkert fremdeles. Vi husket utsagnet fra Shetland: "Well, they must be pretty well worn down by now, eh?" (fig. 17)

En tur til Akureyri museum nord på Island resulterte ikke i mer kvernstein fra Hyllestad. Forklaringen var at funn fra arkeologiske utgravninger ble oppbevart ved Nasjonalmuseet i Reykjavik. Men vi fant noen «trøndere» – utendørs. Kvernsteiner fra de store bruddene i Selbufjellene i Trøndelag, Hyllestadbruddenes verste konkurrent, var

utstilt sammen med kvernsteiner av islandsk opphav som var av svart, porøs lava. To svære vasskvernsteiner fra Selbu prydet inngangen til museet. Den ene hadde en inskripsjon hugget inn i steinen, trolig gjort i forbindelse med at den skulle selges. Kvernsteinen kunne dermed dateres til slutten av 1800-tallet. (fig. 18)

Island er ikke bare kvernstein

Intens jobbing i magasinene, langt utover vanlig arbeidstid, frigjorde tid til det man vanligvis reiser til Island for å se, nemlig "Det gylne triangel". Litt av et navn, det forbindes vanligvis med narkoreir i Sørøst-Asia, men på Island betyr det Thingvellir, Gullfoss og Geysir. For oss begge, som ikke hadde vært på Island før, var det en betagende opplevelse. Først og fremst Thingvellir der geologi og arkeologi møtes i dramatiske omgivelser – et «must» for både arkeologen og geologen.

Island er et av de få steder der den midt-atlantiske ryggen kan studeres på land – et geologisk eventyr. Geologen kunne aldri ha reist fra Island uten et besøk der. Ryggen er en undersjøisk, vulkansk fjellkjede som strekker seg fra Nordishavet til Sørishavet, og skiller den eurasiske og den nordamerikanske platen – to plater som beveger seg fra hverandre med omlag to centimeter i året. Skillet mellom de to platene går tvers igjennom Island – som "vokser" på midten ved innfylling av smeltmasser i sprekken som dannes. Jordskorpen strekkes, og revner i slike områder og deler av berggrunnen synker inn langs store

■ Fig. 19. ISLAND HOT! En lykkelig geolog – på islandsk lava

■ Fig. 20. Færøene – vulkanske lag på lag ... på lag.

forkastninger og skaper forsenkninger. Slik er den lavtliggende sletten der Thingvellir ligger blitt skapt.

Valget av Thingvellir som sted for Alltinget var imidlertid ikke geologisk betinget. Årsaken var at eieren av området av Bláskogar, det opprinnelige navnet på området, ble funnet skyldig i mord, og hans eienommer ble erklært fritt til bruk for allmennheten. Dessuten lå det sentralt til for de befolkete delene av Island – den lengste turen fra østligste del tok bare 17 (!) dager. Alltinget ble etablert her i 930 – og frem til 1798 har alle større begivenheter i Islands historie har funnet sted her. Arkeologen kunne som geologen ikke vende hjem uten å ha vært på dette spesielle stedet (fig. 19).

Men ... til ”Den blå lagune”

kom vi aldri...

Færøene

Færøene er siste post på vårt kvernsteinseventyr i Nord-Atlanteren. Øygruppen oppsto for 60-70 millioner år siden ved vulkansk aktivitet, og var en del av et vulkansk platå som strakte seg fra Grønland til Irland og Skottland. De karakteristiske fjellformasjonene som er preget av horisontale lag, er dannet ved veksling mellom lavastrømmer og mykere lag av vulkansk aske. Funn av kullag forteller om at det i et opphold i vulkanismen har vært store, tropiske skoger som senere ble oversvømt, begravd under lava og omdannet til kull. Rart å tenke på – trær er sjelden vare på Færøene i dag (fig. 20).

Personalet ved Føroya Fornminnissavn, Nasjonalmuseet i Torshavn, stilte velvillig opp, og vi gikk til duk og dekket bord i magasinene – der kvernstein nok en gang sto på menyen. Utvalget av kvernstein var større enn det vi hadde sett på Shetland og Island. En variert blanding av bergarter av ulikt opphav. Førtitre funn ble undersøkt – åtte hele kvernsteiner og resten fragmenter som varierte i størrelse fra halve kvernsteiner til biter på to centimeter.

Mesteparten av samlingen besto av ulike typer glimmerskifer (30 stk.), ofte med staurolitt og biotitt i tillegg til granat, noe som utelukket Hyllestad som kilde. Vi fant bare fire som vi var sikre kom fra Hyllestad. (fig. 21) Tre var mu-

lige Hyllestad-kandidater, og resten var definitivt ikke fra Norge. Bergarten i de resterende steinene var granatholdig gneis, noen av granitt og gabbro – og bare to som kan ha et vulkansk opphav. Det siste var litt overraskende. Færøyingene hadde tydeligvis ikke sans for kvernstein av lava, i motsetning til islendingene.

En av Hyllestadsteinene som vi fant var fra vikingtid. Kanskje ble den fraktet dit av norrøne bosettere? De andre var fra middelalderen og nyere tid.

Kvernsteinsmaterialet fra Færøyene er svært variert, og inneholder nesten utelukkende steintyper som ikke finnes på øygruppen. Kilden synes altså i liten grad å være Hyllestad, og det ble heller ikke påvist kvernstein fra andre norske brudd. Sjetland og Skottland er imidlertid gode kandidater. Men ... vi ga oss her – det var norsk kvernstein vi var ute etter – for også Færøyene hadde mer å by på enn kvernstein.

Uten mat og drikke, og kultur ...

Det ble selvsagt tid til en rundreise i det fascinerende landskapet som ligner en gedigen vulkansk kake som ”noen” har forsynt seg grovt av. Færøyene er restene etter et vulkansk platå som ble dannet for 60-70 millioner år siden. Vekslende lag av hard lava og løsere vulkansk aske gir det trappeformete landskapet. Til slutt er det hele er drapert med et nesten heldekkende gressteppe. Uvant for norske øyne, men spennende.

Færøyingene er bortskjemt

■ Fig. 21. En slitne, færøysk handkvernstein fra Hyllestad.

med fersk fisk, og vi spanderte oss en maritim gourmetmiddag på en av Torshavns bedre restauranter med forrett av chips laget av fiskeskinn! Dermed røk to dagers kosttillegg etter Statens satser, men torsken til femti kroner på Coop-kaféen ved museumsmagasinet var vel så god.

Det kulturelle høydepunkt var Kirkjubøur, gården der kong Sverre kom som 5-åring og fikk sin oppdragelse og utdanning. Vi ankom sent på ettermiddagen i pøsende regnvær etter å ha unnagiort mes-teparten av Færøyane på en dag. Litt slitne, definitivt sultne ... men dette var på en måte det færøyske Thingvellir – et ”must”. Gården, der de eldste delene skal være fra 1000-tallet, er fremdeles i god stand og ga unektelig litt norrøne vibrasjoner i våre vestnorske gener. Det gjorde også Magnuskatedralen på Kirkjubøur fra omkring 1300, selv om den i dag står som ruin under

en moderne takkonstruksjon. Murverket er av ulike typer lavastein, og geologen våknet til live til tross for sur vind og regn. Men knapp tid og en gryende forventning til kveldens maritime gourmetmiddag gjorde at vi trakk oss tilbake – en annen gang, kanskje ... vi var som sagt - sultne.

På sporet av kvernsteinshandelen?

Fikk vi svar på spørsmålene vi stilte før vi dro? Utgjorde den nordatlantiske regionen et marked for kvernstein fra Hyllestad i vikingtid og middelalder? Når geologen omsider ble ferdig å studere mineralsammensetningen i steinene og kunne presentere et resultat, var det arkeologen sin tur til å stille spørsmål og tolke. Informasjon rundt kontekst og datering på kvernsteinsfunnene var viktig.

Vi vet nå at det allerede i vikingtid ble fraktet kvernsteiner

fra Hyllestad til Vesterhavsoyene som de ble kalt i vikingtid. Kvernsteinene ser imidlertid bare unntaksvis ut til å dukke opp her så tidlig. Det svært begrensede antallet vi fant, gjør det lite trolig at det var en organisert kvernsteinshandel. Mer sannsynlig er det at Hyllestadsteinene var personlige eiendeler fraktet vestover av reisende og bosettere.

Mye tyder imidlertid på at situasjonen forandret seg når vi kommer opp i middelalderen, ikke minst på grunn av den tette kontakten mellom Bergen og Vesterhavsoyene. I middelalderen var Bergen et kulturelt, økonomisk og rettslig knutepunkt for den nordatlantiske regionen. Blant annet var Vesterhavsoyene underlagt *fehirden* i Bergen, og måtte dermed betale skatt til den norske krona.

I middelalderen var Bergen den viktigste byen i Norge, og fra ca. 1150 og fremover var byen det største handelssenteret i landet. Byen ble stapel, dvs. opplagssted for varer, og byen fungerte som byttesentral for varer som kjøpmenn, kirkelige institusjoner, verdslige jordherrer, bønder, fiskere og andre produsenter førte dit. Produkter fra fjern og nær ble altså fraktet til Bergen for videre omsetning, også kvernstein. Gjennom byloven fra 1276 vet vi at Bergen også var stapel for kvernstein, og byloven gir et forbud mot å kjøpe og selge kvernsteiner på Bryggen. Dette skulle man bare gjøre fra Strandsiden – på den andre siden av Vågen.

I middelalderen var det vanlig at folk fra Vesterhavsoyene reiste til Bergen for å selge og kjøpe produkter. For eksempel ble både ull og fisk fraktet til Bergen fra de nordat-

lantiske øyene. Kjøpmennene som kom til Bergen med varene sine returnerte med andre typer produkt, mest sannsynlig også kvernstein. Samtidig vet vi at kontakten gikk begge veier, og vi vet at norske skip seglet vestover med varer fra Norge. I følge skriftlige kilder lovet den norske kongen å sende flere skip hvert år både til Island og Færøyene med varer fra Norge. Skipene hadde med seg ulike typer vareslag, som tømmer, jern og korn – og kanskje også kvernstein. Mange av kvernsteinene fra Hyllestad som vi i dag finner igjen på Island og Færøyene, kom nok dit på grunn av denne toveis aktiviteten, men det er lite som tyder på at større kvernsteinslaster ble transportert vestover. Kvernsteinene ble fraktet sammen med andre vareslag.

Det var jo det vi sa!

Det var nok ingen sensasjon å finne Hyllestadstein på Island og Færøyene – og heller ikke mangelen på slike funn på Shetland burde være noen overraskelse. Hyllestadstein er kjent blant flere i delokale arkeologiske miljøene – og ingen hoppet i taket da vi presenterte våre funn ved museene vi besøkte. Det var mer ... ”jo, jo ... det var jo det vi trodde”. Vårt bidrag var imidlertid ved geologiske metoder å *dokumentere* at det virkelig var kvernstein fra Hyllestad som befant seg i magasinene. Det var ingen geologisk ”heksekunst” – men det var ingen som hadde gjort det før. Og de geologiske resultatene var en forutsetning for at arkeologen skulle kunne studere kvernsteinsmaterialet i en kulturhistorisk sammenheng. Det er nødvendig å vite hvor kvernstei-

nene kommer fra.

Kvernstein har tradisjonelt vært et lite aktuelt tema i forskningsammenheng. Kanskje er det fordi arkeologer vanskelig kunne bestemme steinens opphav med sikkerhet. Og geologer har tradisjonelt vært mer opptatt av sine geologiske problemstillinger enn å bestemme arkeologiske funn. Forskningsprosjektet Millstone, som dette toktet er en del av, har gitt mye ny kunnskap om dette temaet – ikke minst takket være det tverrfaglige samarbeidet mellom ulike fagdisipliner. Kunnskap om kvernsteinenes spredning fra brudd til bruk gir nye opplysninger om handelsveier og samkvem mellom ulike regioner. Dette er viktige biter i puslespillet om vår fortid. For skriftlige kilder fra vikingtidens og middelalderens kvernsteinsdrift finnes ikke – og steinene kan ikke snakke.

Som den observante leser kanskje har fått med seg, så hadde vi det veldig kjekt i vesterled – arkeologi og geologi hånd i hånd. Vi var på jobb, og en stor del av gleden og belønningen ved jobben vår, er å gjøre faglige funn som gir grunnlag for ny viten og nye tolkninger. Det er også viktig å treffe kolleger i bransjen, utveksle informasjon – og litt sladder. Så er det jo grenser for hvor mange timer man kan tilbringe i et museumsmagasin før man må ha... tja, blant annet ... luft! Vi tror at dette var vel anvendte skattepenger.

Litteraturliste

- Baug, Irene 2002: *Kvernsteinsbrota i Hyllestad. Arkeologiske punktundersøkingar i steinbrotsområdet i Hyllestad, Sogn og Fjordane. Bergverksmuseet. Skrift nr. 22.* Kongsberg
- Baug, Irene and Jansen, Øystein J. (under forberedelse.) Did the North Atlantic region constitute a market for quernstones from Norway during the Viking Period and the Middle Ages?
- Seen through a millstone. Geology and archaeology of quarries and mills, Proceedings*
- Bl = Magnus Lagabøters bylov. Oversatt av Knut Robberstad, 1923.

Kristiania

- Carelli, Peter & Peter Kresten 1997: Give us this day our daily bread. A study of Late Viking Age and Medieval Quernstones in South Scandinavia. *Acta Archaeologica. Vol. 68-1997.* pp. 109-137. Munksgaard
- Heldal, Tom and Elizabeth Bloxam 2008: *Kartlegging og karakterisering av kvernsteinsbruddene i Hyllestad. NGU Rapport 2007.079.*
- Helle, Knut 1982: *Kongssete og kjøpstad fra opphavet til 1536. Bergen bys historie I.* Bergen.
- Øye, Ingvild 2008: Kontakten mellom Bergen og Færøyene i middelalderen i arkeologisk og historisk lys. *Simunarbók. Heiðursrit til Símun V. Arge á 60 ára dagnum. 5. september 2008.* s. 243-252. Tórshavn.

Nett:

- Millstone.no
<http://en.wikipedia.org/wiki/Weisdale>
http://no.wikipedia.org/wiki/F%C3%A6r%C3%B8yenes_historie
<http://en.wikipedia.org/wiki/%C3%9Eingvellir>
http://nms.scran.ac.uk/database/results.php?QUICKSEARCH=1&search_term=quernstone
<http://visit.shetland.org/whats-in-a-shetland-name>

■ Foto: Øystein J.Jansen/Irene Baug

